

КАЗАК ТИЛИНДЕГИ ТЫБЫШТАРДЫН КУРАМЫ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ

МУХАЛИЕВ Адилбай,
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,
аспирант, Кыргызстан

Состав и варианты звуков в казахском языке

Аннотация: В статье рассматривается состав и модификация звуков в казахском языке.

Ключевые слова: казахский язык, звуки, состав и модификация.

Казак тилиндеги тыбыштардын түрлөрүн кароо үчүн алды менен алардын курамын аныктоо керек. Анткени азыркы кезге чейин казак тилинин тыбыштык курамына деген көзкараш бир нукка түшкөн эмес. Окуулуктар менен окуу программаларында болсун, илимий монографиялар менен макалаларда болсун тыбыштардын саны ар түрдүүчө аталып келет. Ал эми тыбыштык түрлөрдү накта сыпаттап чыгуу үчүн казак тилинин тыбыштык курамы дурус аныкталган болуу керек. Казак тилинин тыбыштык курамы дурус аныкталбаса, анда тыбыш түрлөр жүйөсү бузулат.

Казак фонетикасынын XIX к. башталыш кезинде турган Ильминский, Мелиоранский, Радлов ж.б. болсо, XX к. башында А. Байтурсун уулу, Х. Досмухамед уулу, К. Кеменгер уулу, К. Жубанов ж.б. казак фонетикасынын изилдөө деңгелин жаңы деңгелге көтөрдү, казак сөзүнүн төл айтым үлгүсү ушул изилдөөлөргө негиз болду. XX кылымдын экинчи жарымына карай И. Кеңесбаев, Б. Калиев, Ж. Аралбаев, А. Нурмаханова, С. Мырзабеков, А. Айгабылов ж.б. орыс жана батыш фонетистеринин фундаменталдуу фонема теориясына таянып талдап чыкты. Аталган аалымдардын изилдөөлөрү окуулуктар менен окуу программаларына толук кирип, ушул күнгө чейин пайдаланып келет. С. Мырзабеков өзүнүн көптөгөн эмгектеринде А. Байтурсун уулу, Х. Досмухамед уулунун эмгектерине таянып, казак сөзүнүн айтым үлгүлөрүнө байланыштуу мол мурас калтырды.

Казак тилинин тыбыш түрлөрүнө келгенде изилдөөчүлөрдүн тек жоон-ичкеликке гана маани берип келгенин көрөбүз. Жоон-ичкеликте алгач аңдагандардын бири Н. И. Ильминский болгон: «Подобно гласным согласные бывает толстые и тонкие» [1: 8].

А. Байтурсун уулу казак тилинин тыбыштык курамын аныктаганда да тыбыштардын үндөшүм варианттарына баса көңүл бөлүп отурган. Аалым казак тилинин негизги арип үлгүлөрүн түгөлдөй келип, «өзгө 19 дыбыштардың һәр кайсысы бирде жуан, бирде жіңішке айтылат» [2: 324] деп белгилейт да, казак тилинде баш-аягы 43 үндүү-үнсүз бар деп корутунду

жасайт. А. Байтурсун уулу жоон-ичкелик үндүү менен үнсүзгө бирдей таандык деп карап, казак тилинде 5 үндүү бар деген корутундуга келет.

Бул жерде казак тилинин тыбыштык курамы үндөшүм тургусунан жана да тилдин көлдөлөң абалына байланыштуу бирде жоон, бирде ичке айтылган тыбыштык белгилери эскерилүүдө. А. Байтурсун уулу пикиринин эң башкы баалуулугу деп үндөшүм күүсүнүн казак тилиндеги бардык тыбыштарга бирдей таандык деп отургандыгын айтабыз. Бул өзүнө чейинки изилдөөчүлөр маани бербеген тилдик (фонетикалык) кубулуштун казак тили үчүн маңызын ачып берген натыйжа болду.

Казак сөзүнүн үндөшүүсүнө ошол кездеги казак изилдөөчүлөрүнүн баары көңүл бурган. Х. Досмухамед уулу «Бір сөздің жуан, я жіңішке болып екі түрлі айтылуы қазақ-қырғыз тіліндегі әр дыбыстын біресе жуан, біресе жіңішке болып қос айтылуынан» [3: 83] деген. Х. Досмухамед уулу жоон жана ичке айтылыштын артикуляциялык себебин да түшүндүрүп өткөн: «Дыбыс жуан айтылганда тілдің түбімен айтылып, тамақтан (көмейден) шыққандай болып сезіледі; ошол дыбыс жіңішке айтылганда тілдің ұшымен сөйлгендей болып, ауыздың алдыңғы жағынан шыққандай болып сезіледі» [3: 83]. Арийне, агезде азыркыдай калыпташкан артикуляциялык илимий аппарат болгон эмес, ошондуктан аныктама карапайым тил менен түшүндүрүлгөн. Аалым «ошол тыбыш» деп бир тыбыштын эки үндөшүм варианты тууралуу айтып турганын баса көрсөтөт. Аны азыркы фонетикалык тил менен айтсак, тыбыштын «үндөшүм аллофону же варианты» болот.

К.Кемеңгер уулунун казак тилинин тыбыштык курамын талдаганында «фонема» негизги фонетикалык бирдик катары пайдаланганын көрөбүз. Ошону менен катар зарыл деген жеринде кээ бир тыбыштардын артикуляциясынын сыпаттамасын берген.

Казак тили тыбыштарынын түрлөр (вариант) курамы негизинен *к-қ, г-г* үнсүздөрүнүн артикуляциясына байланыштуу болду. И.Кеңесбаев «Қ мен к бір фонеманың екі түрлі айтылуы (немесе жуанды, жіңішкелі вариарты) деп карау дұрыс емес» [4,251] деп, алардын арасындагы артикуляциялык айырмачылыкты сөз маанисин ажыратуунун ыгы катары карайт. Ал эми калган «дообиссыздардың әрқайсысының жуан-жіңішкелі болып келуінің фонематикалык мағынаға әсері жоқ» [4: 251] деген корутундуга келет. Агездеги фонетикалык теория ушул жобону бек тутунган. Илимий эмгектер менен окулуктарда алар жеке фонема катары берилген.

Сингармонизм теориясынын өнүгүшүнө байланыштуу казак тилинин тыбыштык курамы үндөшүм тургусунан кайта карала баштат. Сингармонизм теориясы казак тили тыбыштарынын курамын тек «әліпби дыбыстармен» («әліпби дыбыстар» деп А.Жүнисбек азыркы алфавит тизимине кирген тыбыштарды атайт) чектөөгө болбосун көрсөттү. А.Байтурсун уулунун илимий мурасын ар тараптуу изилдей келип, М.Жүсип уулу казак тили тыбыштарынын айтым курамы татаал экенин көрсөттү. Казак жазуусунун негизинде сингармонизм жатканын жана алдагы убакытта ымла-эрежеге сингармонизмдин тикелей катышы болуу керектигин далилдеп, сунуштар жасаган. Сингармонизмдин атайы изилдениши анын басым, тон тариздүү сөз

жасоо кызма турганын табиятын ачып берди. Индо-европа тилдеринде басымдын, муунчул тилдерде тондун тилдеги тыбыштардын башын курап, сөз этип бириктирген кызматы түрк (анын ичинде казак тили) тилдеринде сиргармонизмге таандык экен. Буга жараша казак тилинин тыбыштык курамынын жиктелимин сунат. Сингармонизм тургусунан казак тили тыбыштарынын үндөшүм түрлөрүн Ж. Назбиев «... метод сингармонической сегментации казахской речи...позволяет выявить и описать все произносительные единицы в казахском языке и провести их сингармоническую интерпретацию» деп талдап чыкты.

Казак тилиндеги тыбыштык түрлөр салттуу фонетикада атайы изилдөө объекти болбогону менен, бирди-жарым талданган учурларын кездештирүүгө болот. Бирок ал талдоолордун негизги максаты мындай белгилердин курамы менен жүйөсүн аныктоо эмес, ошол тыбыштар «фонемабы, фонема эмеспи?» деген суроонун жообун издөө болуп калат. Мисалы, *қ-к, ғ-г* үнсүз тыбыштарынын сыңарларынын фонологиялык мартабасы «фонема деңгелиндеби» же, керисинче, «вариант деңгелиндеби» деген суроонун жообунда бирдей пикир жок. Бир топ аалымдар:... «**к, к, ғ, г** дауыссыздарын эзирше калыптаскан түсінік-түйсік тұрғысынан танып баяндау керек болат» десе, башка бир топ аалымдар тилдеги фонологиялык кызма турган эскерип, варианттар деп карайт. Соңку пикирге орыс жана кыргыз фонетистери де кошулат.

Экинчи топтогу эмгектер казак тилинин төл тыбыштарын бөлүп карайт да, кирме ариптер менен кирме тыбыштарды чыгарып таштайт. Анын бир көрнөк үлгүсү катары соңку чыккан «Казак грамматикасын» алууга болот. Бул багыттагы эмгектерде төл «алипби» тыбыштардын варианттарына атайы көңүл бөлүнөт. Мунун натыйжасында казак тилинин тыбыштык курамы сан жагынан «алипби» тыбыштардын курамынан артык болуп чыгат. Анткени бир тыбыштын бир нече айтым түрлөрү камтылып, тыбыш санынын өлчөмү салттуу изилдөөлөр натыйжасынан артык болуп чыгат. Мисалы, А.Байтурсун уулу казак тили тыбыштарынын курамы 5 үндүү жана 17 үнсүз деп алып, алардын жоон-ичке үндөшүм варианттарын эсепке алып, казак тилинде 43 тыбыш бар деп корутундулайт. Бул жерде А.Байтурсун уулу айткан 43 тыбыш менен азыркы 42 арипти сан жактан жакындыгына карап өз ара чатыштырбоо керек. Булар бир-бирине жакындабаган, башка-башка маселелер. Бул казак тилинин жоон-ичке үндөшүү күүсүн эсепке алгандагы сандык курам.

Эгер А.Жүнисбек сунган жол менен казак тилинин тыбыштык курамын аныктай турган болсок, анда казак тилиндеги негизги үндүүлөр 3 (кең үндүү, кууш үндүү жана куранды үндүү) тыбыш, ал эми үнсүздөр 17 тыбыш, бардыгы 20 тыбыш болуп чыгат. Аалым казак тилиндеги төрт үндөшүм күүсүн эсепке алат, анда 9 үндүү тыбыш, 66 үнсүз тыбыш, бардыгы 75 тыбыш болуп чыгат. Ошентип казак тилиндеги үндөшүм тыбыштардын курамдык саны чыгат. Эгер казак тилиндеги тыбыштардын калган түрлөрүн териштирип чыга турган болсок, анда тыбыш варианттары дагы да көбөйүп кете берет.

Казак тилинин салттуу фонетикасында тыбыш өзгөрүү атайын изилдөө объекти болбогондуктан, тыбыштардын артикуляциялык сыпаттамасы тыбыштардын негизги белгилерин аныктоо менен аякталып олтурат. Мисалы, үндүүлөр үчүн алардын жасалуу орду, жаактын катышы менен эриндин катышы жеткиликтүү болсо, үнсүздөр үчүн алардын жасалуу орду, жасалуу ыгы менен үндүн катышы жеткиликтүү болот. Мында бул белгилер тыбыштарды жалпылап сыпаттоого жеткени менен, алардын түр-варианттарын сыпаттоого жеткиликсиз болот. Ошондуктан азыркы казак фонетикасында, жалпы лингвистикадагыдай, негизги жана кошумча артикуляциялык белгилер курамы киргизилет. Анын азыркы үлгүсүн «Казак фонетикасынын» сингармонизмге арналган бөлүмүнөн көрүүгө болот. Анда казак тыбыштарынын үндөшүм күүсүнө байланыштуу, мисалы, жоон-ичке күүнү берүү үчүн илгеринки-кедеринки сыяктуу аталыш киргизилди.

Ошентип, салттуу фонетикадагы башы ачылбай келген, тыбыштык аныктамасында аралашып жүргөн жасалуу, айтылуу жана угулуу түшүнүктөрү жиктелип бериле турган болду. Мисалы, артикуляциялык «тил арты» менен углуш «жоон» аталышы бир тыбыштын аныктамасында катар кездеше берет. Кээде артикуляциялык аталыштын ордуна угулуш аталышы колдонула берет. Тыбыш сыпаттамасынын жүйөгө түшкөн түрү артикуляциялык аныктама (жалаң артикуляциялык атоолор пайдаланылат), акустикалык аныктама (жалаң акустикалык атоолор пайдаланылат), угулуш аныктама (жалаң угулуш атоолору пайдаланылат) болуп чыгат.

Буга өзгөчө токтолуп жаткан себебиз бар. Мындан ары тыбыштык талдоону А. Жүнисбек сунган жаңы ыкманы жетекчиликке алуу менен ошол тартипте жүргүзүү зарыл. Мунун натыйжасында тыбыштык варианттардын аныктамасы татаалданып кетет. Анткени тыбыштын негизги артикуляциялык белгилеринин курамына кошумча артикуляциялык, акустикалык жана перцепциялык белгилер кошулат.

Казак тыбыштарынын ассимиляциялык жана диссимиляциялык түрлөрү өтө татаал кубулуш болот. Анын үстүнө алардын ассимиляциялык жана диссимиляциялык түрлөрүнө арналган изилдөөлөр өтө аз, бирди-жарым гана.

Азыркы учурда белгилүү болгон изилдөөлөрдө үнсүздөрдүн артикуляциялык белгилерине карай бөлүнүшү иштелип чыккан. Ал эми үнсүздөрдүн ассимиляциялык жана диссимиляциялык түрлөрүнүн үн түйүндөрүнүн термелишине карай жиктелиши эми гана колго алынууда. Салттуу фонетикада үн түйүндөрүнүн термелишин «үндүн катышы» деп белгилейт. Бирок «үн катышы» деген атоо акустикалык фонетиканын термини болуп табылат. Ал эми биз үчүн фонетиканын изилдөө объекти деп тыбыштардын жасалышын ишке ашырган алардын артикуляциялык аспекти өтө олуттуу.

Пайдаланган адабияттар

1. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. - Казань, 1860. - 123 с.

2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 446 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 81-99-б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Ғылым, 1975.-
304 б.
5. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. – 815 б.